

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۳۸۲۵۲

وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری

وزارت آموزش عالی
تربیت مدرس

دانشگاه قم

مرکز تربیت مدرس

۱۳۸۰ / ۹ / ۲۰

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلامی

موضوع : جوهر و عرض نزد ابن سینا و ملا صدرا

015040

۳۸۲۵۲

استاد راهنما: حجة الاسلام دکتر رضا اکبریان

استاد مشاور: حجة الاسلام دکتر امیر دیوانی

گردآورنده: محمد مهدی مشکاتی

سال تحصیلی ۷۹ - ۸۰

۳۸۲۵۲

تقدیر

با عرض سپاس و تشکر از اساتید بزرگوار حضرت حجة الاسلام جناب آقای دکتر اکبریان و حضرت حجة الاسلام جناب آقای دکتر دیوانی که زحمت راهنمایی و مشاوره این رساله را تقبل فرمودند و حقیر را همین منت و سجایای اخلاقی خویش نمودند.
و با قدردانی از همسر صبورم که مرا یاری فراوان نمود.

تقدیم

به پدر و مادرم که با تمام وجود، برای شکوفائی من کوشیده
و می کوشند.

فهرست موضوعات

- دباجه..... ۱
- پیشگفتار: سیر تاریخی مسأله جوهر از آغاز تا ارسطو..... ۷
- فصل اول: ابن سینا..... ۲۱
- بخش اول: جایگاه و اهمیت بحث جوهر و عرض..... ۲۲
- ۱-۱-۱- موضوع فلسفه از نظر ابن سینا..... ۲۲
- ۱-۱-۲- مسائل فلسفه از نظر ابن سینا..... ۲۳
- ۱-۱-۳- چگونه بحث جوهر و عرض از مسائل فلسفه است؟..... ۲۴
- ۱-۱-۴- آیا بحث جوهر و عرض، بحثی است فلسفی یا منطقی؟..... ۲۷
- ۱-۱-۵- اهمیت و جایگاه بحث جوهر و عرض نزد ابن سینا..... ۳۲
- ۱-۱-۶- تفاوت جایگاه مقولات در فلسفه ابن سینا با جایگاه آن نزد ارسطو..... ۳۳
- بخش دوم: حقیقت جوهر و عرض..... ۳۶
- ۱-۲-۱- تعریف جوهر..... ۳۶
- مراد از «موجود» در تعریف جوهر چیست؟..... ۳۹
- ۱-۲-۲- اطلاقات جوهر..... ۴۲

- آیا اطلاق جوهر بر حق تعالی صحیح است؟ ۴۳
- ۱- ۲- ۳- تقسیمات جوهر ۴۶
- الف: تقسیم جوهر به پنج قسم مشهور ۴۶
- ب: تقسیم جوهر به اول، دوم و سوم ۴۷
- سه جهت اولویت جوهر اول نسبت به جوهر دوم و سوم ۴۸
- ۱- ۲- ۴- خواص و ویژگی های جوهر ۵۱
- ۱- جوهر، وجود لافی موضوع دارد ۵۱
- ۲- جوهر، مقصود به اشاره است ۵۳
- ۳- جوهر، ضد ندارد ۵۵
- ۴- جوهر، قابل اشتداد و تضعیف نیست ۵۷
- ۵- واحد عددی جوهر، قبول اعداد می کند ۶۰
- ۱- ۲- ۵- تعریف عرض ۶۳
- ۱- ۲- ۶- اطلاقات عرض ۷۲
- ۱- ۲- ۷- ویژگی های عرض ۷۳
- الف: قیام عرض به عرض ۷۳
- ب- آیا انتقال اعراض از موضوعی به موضوع دیگر جایز است؟ ۷۶
- بخش سوم: رابطه جوهر و عرض نزد ابن سینا ۷۸
- ۱- ۳- ۱- آیا شیء واحد می تواند از دو جهت هم جوهر باشد و هم عرض؟ ۷۸
- تفاوت جوهر و عرض با جوهری و عرضی ۸۳
- ۱- ۳- ۲- آیا موضوع عرض علت آن می باشد؟ ۸۵

۸۸	فصل دوم: ملا صدرا*
۸۹	بخش اول: جایگاه و اهمیت بحث جوهر و عرض
۸۹	۱-۱-۲- فلسفه از نظر ملا صدرا
۹۱	۲-۱-۲- موضوع فلسفه
۹۳	۳-۱-۲- عوارض ذاتی
۹۷	۲-۱-۲- چگونه جوهر و عرض از عوارض ذاتی موجود بما هو موجود می‌باشند؟...
۱۰۰	۲-۱-۵- بحث از جوهر و عرض، بحثی فلسفی است نه منطقی
۱۰۳	بخش دوم: حقیقت جوهر و عرض
۱۰۳	۲-۱-۲- تعریف جوهر
۱۰۶	۲-۲-۲- چگونه تعریف جوهر بر جواهر ذهنی صادق است؟
۱۰۶	الف: تقریر اشکال
۱۰۸	ب: راه حل شیخ
۱۱۲	ج: مراد از قول حکما که گفته‌اند: «کلیات جواهر، جواهرند» چیست؟
۱۱۴	د: اشکال ملا صدرا به راه حل شیخ
۱۱۵	ه: راه حل اول ملا صدرا
۱۲۱	و: راه حل دوم ملا صدرا
۱۳۲	۲-۲-۳- دو نکته راجع به جوهر
۱۳۵	۲-۲-۴- تعریف عرض

* به نظرات ملا صدرا درباره تقسیمات جوهر، جوهر مثالی، قیام عرض به عرض، انتقال عرض از موضوعی به موضوع دیگر و جوهر و عرض بودن شیء واحد؛ برای پرهیز از تکرار و اطاله در قسمت مقایسه آراء اشاره شده است.

۱۳۷	۲-۲-۵- تعریف حلول
۱۴۰	۲-۲-۶- خواص جوهر
۱۴۰	حرکت جوهری
۱۴۱	الف: دلیل شیخ بر امتناع حرکت جوهری
۱۴۵	ب: جواب نقضی ملا صدرا
۱۴۶	ج: بیان ملا صدرا درباره بقای موضوع در حرکت جوهری
۱۴۶	۱- راه حل اول
۱۴۸	۲- راه حل اساسی
۱۵۲	د: استدلال بر حرکت جوهری
۱۵۵	بخش سوم: رابطه جوهر و عرض
۱۵۹	۱- رابطه علیت و معلولیت جوهر و عرض
۱۶۵	۲- رابطه حالت و محلّیت بین جوهر و عرض یا رابطه تابعیت و متبوعیت
۱۶۷	اقسام عروض
۱۶۷	عارض تحلیلی چیست؟
۱۷۴	۳- رابطه شأن و ذی شأن
۱۸۲	فصل سوم: مقایسه آراء
۱۸۳	بخش اول: وجوه اشتراک
۱۹۱	بخش دوم: وجوه افتراق
۲۰۴	منابع و مأخذ

دیباجه

به نام او سخن آغاز و به یاد او نغمه خرد ساز می‌کنم.
ای همه زیبایی و بخشندگی جوهره گویا پایندگی
از همه تعظیم و ستایش تراست مدحت و تکریم و نیایش تراست
و با نثار عمیق‌ترین مراتب تحیت و اخلاص بر آن که به منزله جوهر
موجودات است و بر آل گرامی او که بقیه موجودات به منزله اعراض و
تجلیات ایشانند.

آنچه در پیش روست کوششی است در روشن نمودن برخی از زوایای
یکی از مباحث بسیار مهم فلسفه، کلام و منطق؛ یعنی «مبحث جوهر و
عرض»، مبحثی که در کتب فلسفی، کلامی و منطقی، بخش مفصلی را به خود
اختصاص می‌دهد، خواه تحت عنوان «مقولات» یا تحت عنوان «جوهر و
اعراض». موضوع این رساله، تحقیق پیرامون «جوهر و عرض» در آراء شیخ
الرئیس ابو علی سینا و صدرالدین محمد شیرازی معروف به ملا صدرا است.
البته تمام جوانب مسئله، مورد بحث و تفحص قرار نگرفته است، چه آنکه
اهل فن می‌دانند بررسی تمام زوایای این مبحث، بیرون از حد یک رساله
کارشناسی ارشد است.

مبحث جوهر و عرض، مشتمل بر مباحث زیادی است که در کتب
فلسفی آمده است. اما در این نوشتار، بیشتر به مطالبی اکتفا شده که برای

مقایسه ضرورت دارند. همچنین اهتمام بر بررسی مسائلی شد که کلی تر و عمومی تر هستند؛ لذا متعرض اقسام جوهر به تفصیل و اثبات جوهریت آنها و همچنین اقسام عرض و اثبات عرضیت آنها نشدیم.

مسأله جوهر و عرض یکی از مسائل مهمی است که همواره تفکر فلسفی را به خود مشغول نموده است. این بحث را می توان از مباحثی شمرد که نقطه شروع و تکون تفکر فلسفی می باشند. در میان مباحث متعدد فلسفه، برخی از مسائل مانند بحث وجود و ماهیت یا بحث علت و معلول از مباحث محوری و اساسی فلسفه می باشند که فهم دیگر مباحث، متوقف بر آنها است. مسأله جوهر و عرض نیز از این قبیل مسائل فلسفی است. این بحث در سیر تاریخی خود، دچار تطوراتی شده است. در این میان، سهم دو فیلسوف صاحب مکتب - ابن سینا و ملا صدرا - در خور توجه و بررسی است. لذا باید بررسی نمود که این دو فیلسوف تا چه اندازه متأثر از پیشینیان بوده اند و در چه زمینه هایی دارای نوآوری و ابتکار بوده اند.

در اینجا شایسته است که به ضرورت بحث های تطبیقی و مقایسه ای نیز اشاره ای شود. یکی از آثاری که بر بحث های تطبیقی مترتب است، فهم بهتر و بیشتر نظام های مختلف فلسفی است. از آنجا که یک نظام فلسفی نمی تواند در تمام جوانب، نوآوری داشته باشد، لذا در بسیاری از موارد، وامدار و مدیون نظام های پیشین می باشد و حتی در برخی موارد، ابتکارات یک نظام فلسفی نیز بر پایه هائی استوار است که از گذشته به ارث برده است. بدین جهت، بررسی مقارن دو یا چند نظام فلسفی، در فهم بهتر نظامی که ناظر به گذشته است، و در

درک نقائص و بن‌سست‌هایی که در نظام یا نظام‌های قبلی بوده و منجر به پدید آمدن نظام فلسفی جدید شده است؛ کمک بسزائی می‌نماید.

نکته اساسی تر اینکه گاهی فهم یک دستگاه فلسفی جدید بدون تسلط بر مبانی نظام‌های پیشین اصلاً میسر نمی‌باشد و لذا برخی قائلند که فهم حکمت متعالیه بدون تسلط بر عرفان، کلام، حکمت مشاء و فلسفه اشراق مقدور نمی‌باشد.

همچنین مقایسه دو مکتب فلسفی، ارکان اصلی هر مکتب و دغدغه‌های اساسی صاحبان مکاتب را متمایز و برجسته می‌نماید. به عبارت دیگر، ساختار اصلی یک فلسفه و نوآوری‌های آن، در مقایسه و تطبیق به خوبی هویدا می‌شود.

مقایسه بین آراء ابن سینا و ملا صدرا از بارزترین مصادیق آنچه ذکر شد، می‌باشد. ملا صدرا در برخی موارد، متأثر از ابن سینا می‌باشد و در واقع دنباله‌رو او محسوب می‌گردد. در برخی موارد دیگر نیز، او در صدد چاره‌جویی برای بن‌سست‌های موجود در فلسفه ابن سینا است. به عنوان مثال، در بحث حرکت جوهری، او در صدد پیدا نمودن راه حلی برای مشکل بقاء موضوع که ابن سینا به آن گرفتار بود، می‌باشد.

گاهی دو مکتب فلسفی در مقایسه با یکدیگر به طور کلی بیگانه هستند مانند فلسفه دکارت و فلسفه ملا صدرا. اما گاهی دو مکتب فلسفی، در طبقه‌بندی کلی مکاتب، در یک مجموعه قرار می‌گیرند که این مسئله، مقایسه و تطبیق را آسان‌تر می‌سازد. فلسفه ابن سینا و ملا صدرا از این قبیل هستند. در

دبیاجه / ۴

واقع، فلسفه ملا صدرا در یک جنبه خود، پیرایش و تکمیل فلسفه ابن سینا می باشد.

این رساله مشتمل بر یک پیشگفتار و سه فصل می باشد:

در پیشگفتار متعرض سیر تاریخی مسئله جوهر و عرض از آغاز تا

ارسطو شده ایم.

فصل نخست به ابن سینا، فصل دوم به ملا صدرا، و فصل سوم به مقایسه

مطالب دو فصل قبلی اختصاص دارد.

روند کار چنین است که ابتدا تعریف فلسفه، موضوع آن، کیفیت ارتباط

بحث جوهر و عرض با موضوع فلسفه، فلسفی یا منطقی بودن این بحث و

اهمیت آن بیان شده است. سپس تعریف جوهر، تقسیمات آن، ویژگی های

آن و اطلاقات آن تبیین شده و آنگاه متعرض تعریف عرض، اطلاقات آن و

ویژگی های آن شده ایم. در آخر نیز بخشی را به کیفیت رابطه جوهر و عرض

اختصاص داده ایم. فصل سوم نیز به بیان وجوه اشتراک و امتیاز آراء طرح شده

این دو فیلسوف در این رساله، پرداخته است.

سؤالات اصلی مورد بحث در این نوشتار عبارتند از:

۱- آیا نزد این دو، بحث مقولات، بحثی منطقی است یا فلسفی؛ و اگر

فلسفی است چگونه از مسائل فلسفه محسوب می گردد؟

۲- جایگاه بحث مقولات در نظام فلسفی ابن سینا چه تفاوتی با جایگاه

این مبحث نزد ارسطو دارد؟

۳- در باب خواص و اقسام جوهر، ابن سینا و ملا صدرا چه تفاوت

عمده ای دارند؟

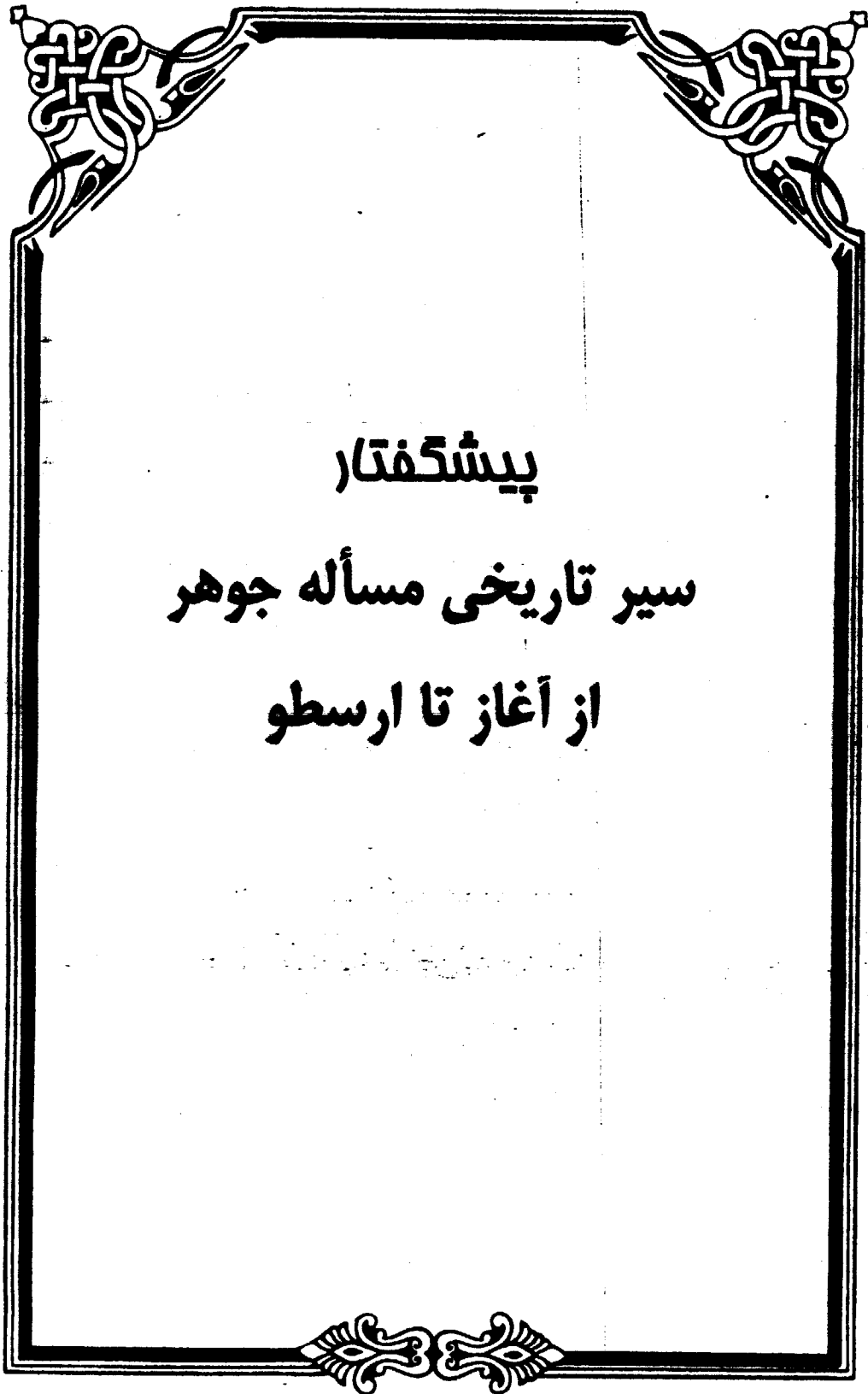
- ۴- وجه اشتراک و افتراق این دو در خواص عرض چیست؟
- ۵- آیا یک شیء می تواند هم جوهر باشد و هم عرض؟
- ۶- در نوع رابطه بین جوهر و عرض، نظرات این دو یکسان است یا نه؟
و هدف تحقیق، رسیدن به این جوابها است:

  - ۱- بحث جوهر و عرض نزد این دو، بحثی فلسفی و مابعد الطبیعی است، زیرا جوهر و عرض از اعراض ذاتیه موضوع فلسفه - موجود بما هو موجود - می باشند.
  - ۲- ارسطو همه موجودات را منحصر در جوهر و عرض می داند و لذا موجود به تقسیم اولی یا جوهر است و یا عرض. اما ابن سینا مقولات را مقولات ماهیت می داند نه مقولات وجود؛ یعنی موجود نزد او یا واجب است و یا ممکن، و ممکن دارای دو جهت وجود و ماهیت است؛ ماهیت به جوهر و عرض تقسیم می گردد.
  - ۳- ملا صدرا برخلاف ابن سینا قائل به حرکت جوهری است. همچنین او قائل به نوعی جوهر به نام جوهر مثالی است که ابن سینا منکر آن می باشد.
  - ۴- هر دو قبول دارند که انتقال عرض از موضوعی به موضوع دیگر محال است. اما ابن سینا قیام عرض به عرض را جایز می داند، در حالی که ملا صدرا آن را قبول ندارد.
  - ۵- هر دو قائل هستند که محال است یک شیء هم جوهر باشد و هم عرض، ولی جوهری و عرضی بودن یک شیء نسبت به دو چیز جایز است.
  - ۶- ابن سینا رابطه جوهر و عرض را رابطه علت و معلول می داند، در

حالی که ملا صدرا دو نوع رابطه دیگر - رابطه حال و محل یا تابع و متبوع و رابطه شأن و ذی شأن - بین جوهر و عرض قائل است و در واقع، ملا صدرا دوئیت وجودی جوهر و عرض را برمی دارد.

در اینجا لازم است از زحمات بی دریغ و فراوان جناب حجة الاسلام آقای دکتر اکبریان که زحمت راهنمایی رساله را تقبل فرمودند و جناب حجة الاسلام آقای دکتر دیوانی که افتخار استاد مشاور بودن این رساله را به این حقیر عنایت فرمودند، قدردانی و عذرخواهی کنم. حقیر با تمام وجود معترف است که رساله‌ای در خور راهنمایی و مشاوره این دو استاد دانشمند و عزیزم، فراهم نکرده‌ام، لذا باز تشکر، احترام و اعتذار خود را به محضر ایشان که با روی گشاده، عنایت علمی را از کمترین شاگرد خود دریغ نداشتند، تقدیم می‌کنم.

همچنین از زحمات همگی مسئولین مرکز تربیت مدرس و خصوصاً سرپرست این مرکز، جناب حجة الاسلام دکتر ذبیحی تقدیر و تشکر می‌کنم. در پایان نیز از همسر مهربان و صبور خود که بدون همکاری و فداکاری ایثارگونه‌اش، تدوین این رساله، میسر نبود، قدردانی و عذرخواهی می‌نمایم.

پیشگفتار

سیر تاریخی مسأله جوهر

از آغاز تا ارسطو